

Uitbuiting, uitstoting en verrijking

Volstaat Marx' verklaring van de accumulatie?

| Johan Moyaert

Moeten er geen vraagtekens geplaatst worden bij Marx' theorie over de uitbuiting?

Ontstaat rijkdom enkel door uitbuiting van de menselijke arbeidskracht?

Vraagstelling

Marx is ondanks alles blijven geloven dat de kapitalistische economie een zin heeft in de geschiedenis van de mensheid. Economie betekent huis-houding. De economische praktijk bestaat erin af te wegen waaraan de beschikbare middelen besteed moeten worden en in welke verhouding, in het besef dat een inzet van meer middelen voor een bepaalde bestemming ten koste zal gaan van de beschikbaarheid van middelen voor een andere bestemming. Een kapitalistische economie is een bijzonder soort economie. Ze gaat ervan uit dat de middelen steeds daar moeten ingezet worden waar de productie het meest rendabel zal zijn en het meest zal bijdragen tot de accumulatie van kapitaal. Natuurlijk heeft Marx de burgerlijke economen op een beslissend punt tegengesproken. Zij zijn ervan overtuigd dat de kapitalistische productiewijze zich op een harmonieuze manier kan ontwikkelen en verspreiden ten voordele van iedereen. Daartegenover toont Marx dat er onvermijdelijk een harde tegenstelling moet optreden tussen de accumulatie van het kapitaal en de verpaupering van de massa van de mensen. En toch geloofde Marx dat de dominantie van zo'n productiewijze een historische zin heeft. Zij zou namelijk de enig mogelijke manier zijn om een ontwikkeling van de productiekrachten teweeg te brengen die de materiële voorwaarde schept van een hogere maatschappijvorm, 'waarvan het grondprincipe de volle en vrije ontwikkeling van elk individu is'. Daartoe zou dan enkel eerst nog een omwenteling op het vlak van de eigendomsverhoudingen moeten plaatsvinden.

Kunnen we dat blijven geloven? De ontwikkeling van het kapitalisme is enigszins anders verlopen dan Marx het zich voorstelde. In de geïndustrialiseerde landen is, oppervlakkig bekeken, een zeker succes behaald binnen het kapitalisme zelf. In de zogenaamde 'derde wereld' is het helemaal een ramp geworden. Er heeft zelfs geen accumulatie plaatsgevonden die voor wat dan ook de basis zou kunnen vormen. In werkelijkheid is er dus een sterke polarisatie opgetreden. Nu voorzag Marx ook wel dat polarisaties konden optreden, maar hij vatte ze op als tijdelijke, voorbijgaande verschijnselen die zich zouden uitvlakken als de nieuwe productiewijze zich zou 'veralgemenen'. Maar kan dat ooit? De cruciale vraag die zich opdringt, is deze: gebeurt de geslaagde accumulatie in een bepaald bedrijf, een bepaalde streek, een bepaalde sector niet altijd ten koste van een verarming elders? In dat geval zijn de verwachtingen die Marx met betrekking tot de kapitalistische productiewijze koesterde, nooit te vervullen.

I. Het ideologisch karakter van de burgerlijke politieke economie

Marx heeft niet het kapitalisme bekritiseerd maar de *politieke economie*. Vandaar ook de ondertitel van 'Das Kapital': 'Kritik der politischen Ökonomie'.

Adam Smith omschrijft als volgt wat politieke economie is: "Politieke economie, beschouwd als een tak van de wetenschap van een staatsman of wetgever, heeft twee verschillende doelstellingen; ten eerste, een ruim inkomen of onderhoud te

verschaffen aan het volk, of meer bepaald de mensen ertoe in staat te stellen zichzelf zo'n inkomen of onderhoud te verschaffen; en ten tweede, de staat of het gemeenbest te voorzien van inkomsten die toereikend zijn voor de publieke diensten." En hij voegt eraan toe dat het verschil in verschillende periodes en landen aanleiding heeft gegeven tot verschillende systemen van politieke economie met het oog op de verrijking van het volk.¹

Indien het de politieke economie is die door Marx bekritiseerd wordt, dan moet zijn kritiek gezien worden als een kritiek van bewustzijnsvormen, nl. van voorstellingen omtrent het kapitalisme. En dus valt ze onder het gebied van de ideologiekritiek. Nu is het wel zo dat de 'politieke economie' niet voorkomt in de reeks 'ideologische' bewustzijnsvormen die opgesomd worden in het befaamde voorwoord van 'Zur Kritik der politischen Ökonomie' (1859). Marx heeft het daar over het onderscheid tussen enerzijds het conflict dat vroeg of laat optreedt in de materiële basis van een maatschappij tussen productiekrachten en achterhaalde productieverhoudingen, en anderzijds de 'rechtskundige, politieke, religieuze, artistieke en filosofische, kortom, ideologische vormen waarin de mensen zich van dit conflict bewust worden en het uitvechten'.² De politieke economie wordt in dit verband niet genoemd, maar onder de heersende ideologie of 'de heersende gedachten' verstaat Marx de gedachten van de heersende klasse, d.i. 'niets anders dan de ideële uitdrukking van de heersende materiële verhoudingen'.³ Typisch voor een heersende ideologie lijkt dus te zijn dat ze de bestaande materiële verhoudingen goedpraat, dat ze die voorstelt als noodzakelijk, onveranderlijk en voor iedereen voordelig. Voor zover de politieke economie die functie vervult moet ze dus ideologisch genoemd worden. In het nawoord van de tweede uitgave van het eerste boek van 'Das Kapital' maakt Marx zelf het onderscheid tussen een politieke economie die wetenschappelijke inzichten oplevert heeft en waar hij nog Ricardo en Sismondi als laatsten bij rekent, en een politieke economie die ontaard is tot een loutere 'Apologetik', een leer die enkel nog de rol vervult de bestaande toestand te rechtvaardigen. (In dit laatste geval noemt Marx ze 'Vulgäroökonomie'.)

Hoe gaat de apologetiek te werk? Een typisch geval in Marx' tijd was het boek 'Harmonies éco-

nomiques' van Frédéric Bastiat waarin aange- toond wordt dat er geen conflict heerst tussen de klassen maar harmonie. Bastiat bewijst dat de "economische verhoudingen ... overal de gelijkheid en de vrijheid van een eenvoudige uitwisseling van ruilwaarden uitdrukken."⁴ Ook de verhouding tussen kapitaal en rente wordt herleid tot een uitwisseling van ruilwaarden. Zowel arbeidsloon als winst worden gezien als betaling voor een dienst en beide zouden dus in de grond identiek zijn. In feite, merkt Marx op, komt dit neer op onnozele abstractie. Het bedrog dat hier gepleegd wordt, gebeurt niet door middel van loutere leugens, van flagrante onwaarheden. Het heeft te maken met het abstraheren, alhoewel aan het feit van het abstraheren als dusdanig niets verkeers is. Natuurlijk werkt het denken met behulp van abstracties. Wanneer men bijv. de dingen beschouwt als ruimtelijke lichamen, dan abstraheert men van hun kleur, van de stof waaruit ze opgebouwd zijn, van hun gewicht, enz. Men moet abstraheren van al datgene wat irrelevant is m.b.t. het onderwerp. De centrale vraag hierbij is wat het onderwerp moet zijn, wat relevant is, en of er niet juist abstractie wordt gemaakt van wat het belangrijkste is. Marx beschrijft zelf hoe alle economische verhoudingen, oppervlakkig bekeken, inderdaad gezien kunnen worden als uitwisseling van equivalenten waarbij iedereen vrij handelt. Niemand wordt gedwongen iets te verkopen. En waarbij allen gelijk zijn: voor de verkoper maakt het niets uit wie bij hem voor een bepaalde som waren koopt, of het een arbeider is of de koning. Maar daarbij wordt abstractie gemaakt van het feit dat in een maatschappij waar de ruilwaarde de grondslag is geworden van het hele productiesysteem, het individu van meet af aan in heel andere verhoudingen zit – verhoudingen die vanuit de maatschappij bepaald zijn en die het als dwang ondervindt. Een dergelijke verhouding is de tegenstelling tussen loonarbeid en kapitaal. Een arbeider moet wel zijn arbeid verkopen wil hij overleven. Economen als Bastiat blijven staan bij de simpele vormen van ruil (die ooit misschien zelfs bestaan hebben) en maken abstractie van de tegenstellingen in de tegenwoordige burgerlijke maatschappij die verborgen gaan achter het ruilverkeer. "De gehele wijsheid komt er dus op neer bij de eenvoudigste economische verhoudingen te blijven staan die, als iets zelfstandigs opgevat, zuivere abstracties zijn; die echter in werkelijkheid door de diepste tegenstellingen bemiddeld zijn en enkel maar een kant laten zien

waarin de uitdrukking van deze tegenstellingen vervaagd is.”⁵

Een harmonieuze wereld waarin steeds alleen maar equivalenten geruild worden tussen mensen die allen vrij en gelijk zijn en waarin zodoende de rijkdom van alle naties gestadig toeneemt, zo ziet onze wereld eruit bekeken vanuit het gezichtspunt van de apologeten van het kapitalisme. De kern van alle mystificaties is het geld en de waarde van de waren uitgedrukt in geld. “In alle verhoudingen die opgevat worden als louter geldverhoudingen, lijken alle immanente tegenstellingen van de burgerlijke maatschappij uitgewist.”⁶ Met zijn kritiek op de politieke economie brengt Marx de conflicten en de gewelddadige oplossing waarop de harmonie berust, terug aan de oppervlakte. Zijn kritiek betreft de twee punten die Adam Smith onderzocht in zijn hoofdwerk ‘An inquiry in the nature and the causes of the wealth of nations’: 1) de natuur van de nationale rijkdom; 2) de oorzaken van de nationale rijkdom. Die twee wil ik nu bespreken. Wat het tweede betreft, meen ik dat Marx een zware fout heeft gemaakt, die te maken heeft met zijn geloof in het kapitalisme.

2. De natuur van de nationale rijkdom volgens Marx: de ‘absolute, algemene wet van de kapitalistische accumulatie’

Marx legt uit wat kapitaal is aan de hand van het onderscheid tussen twee circulatievormen van waren en geld: “De onmiddellijke vorm van warencirculatie is W-G-W, omzetting van waar in geld en opnieuw omzetting van geld in waar, verkopen om te kopen. Daarnaast vinden we echter nog een tweede, specifiek onderscheiden vorm, de vorm G-W-G, omzetting van geld in waar en opnieuw omzetting van waar in geld, kopen om te verkopen. Geld dat in zijn beweging deze laatste circulatie beschrijft, verandert in kapitaal, wordt kapitaal en is in zijn bestemming reeds kapitaal.”⁷ Eigenlijk is het slechts de tweede die echt een circulatievorm kan genoemd worden. De eerste, een waar verkopen om een andere

waar te kopen, is in principe een eindige, in zich afgesloten handeling. De tweede, waarbij geld uitgegeven wordt aan de koop van waren waarvan de verkoop meer geld moet opleveren, d.w.z. waarbij de oorspronkelijke voorgeschoten waarde niet enkel behouden blijft maar vermeerderd wordt met de ‘meerwaarde’, is in principe einde-

loos. De geldcirculatie wordt doel in zichzelf, het is in deze in principe eindeloze beweging dat geld kapitaal wordt: “De eenvoudige warencirculatie – de verkoop voor de aankoop – dient als middel voor een einddoel dat buiten de circulatie ligt, de toeëigening van gebruikswaarden, de bevrediging van behoeften. De circulatie van geld als kapitaal is daarentegen doel-in-zichzelf, want de waardeverhoging van de waarde bestaat slechts binnen deze steeds hernieuwde beweging. De beweging van het kapitaal is daardoor mateloos.”⁸ De kapitalist is

a.h.w. de beheerder van deze beweging. In zijn hoedanigheid van kapitalist is hij niet geïnteresseerd in de productie van gebruiksgoederen, hij wil die enkel produceren voor zover ze er toe bijdragen meerwaarde voort te brengen. Ook het eenmalig winst maken (om die in zijn zak te steken) is niet zijn doel voor zover hij zich als kapitalist gedraagt, de winst investeert hij opnieuw terwille van het aan de gang houden van de rusteloze beweging van het winst maken zelf: “Enkel in zoverre de toenemende toeëigening van abstracte rijkdom het enig drijvend motief van zijn werkzaamheden is, functioneert hij als kapitalist, d.w.z. als gepersonifieerd, met wil en bewustzijn begaafd kapitaal.”⁹

Wat de kapitalist tot kapitalist maakt, tot functionaris van het kapitaal, is niet het luxe-leventje dat hij eventueel leidt maar het feit dat hij de geaccumuleerde meerwaarde herinvesteert voor de productie van steeds meer meerwaarde. Wat hij in zijn hoedanigheid van kapitalist bezit, zijn enkel maar kapitaalgoederen (machines, uitrustingen, transportmiddelen, enz.). Men moet zich dus niet voorstellen dat men de armoede in een land zal oplossen door de kapitalen af te pakken van de eigenaars en te verdelen onder de massa. Die

---

*Een harmonieuze wereld waarin
steeds alleen maar equivalenten
geruild worden tussen mensen die
allen vrij en gelijk zijn en waarin
zodoende de rijkdom van alle naties
gestadig toeneemt, zo ziet onze
wereld eruit bekeken vanuit het
gezichtspunt van de apologeten van
het kapitalisme.*

kapitalen drukken toch slechts de waarde uit van de kapitaalgoederen die er tegenover staan. Los daarvan betekenen ze niets meer. Men kan papier onder een hele hoop mensen verdelen waarop de waarde van de kapitaalgoederen staat uitgedrukt en hen elk voor een stukje tot eigenaar bombarderen. Maar kapitaalgoederen zijn niet te consumeren.

Trouwens, geen enkele maatschappij kan het zich eigenlijk permitteren alle beschikbare middelen te besteden aan de productie van consumptie- en gebruiksgoederen. Altijd moet een deel van de middelen besteed worden aan de handhaving van het productie-apparaat en de uitrustingen, en misschien aan de uitbreiding ervan, aan scholing, enz. Het conflict dat bestaat omdat de besteding van middelen voor één bestemming ten koste gaat van de besteding voor andere bestemmingen is onvermijdelijk en nooit definitief op te lossen. Maar – en dit is de kern van de zaak – in het kapitalisme wordt het wel definitief in één richting beslecht: de productie van productiemiddelen, de stelselmatige oprijving van de productiviteit door de invoering van steeds nieuwe technologieën krijgt de absolute voorrang, de productie van consumptie- en gebruiksgoederen wordt er ondergeschikt aan gemaakt, die productie vindt nl. enkel plaats wanneer ze op voldoende rendabele manier gebeurt, wanneer ze m.a.w. de meerwaarde oplevert waarmee de nieuwe technologieën betaald moeten worden.

Wat levert zo'n kapitalistisch productiesysteem op voor de rijkdom van de natie? Het resultaat wordt, aldus Marx, uitgedrukt in de enige wet die in 'Das Kapital' geformuleerd wordt, "de absolute, algemene wet van de kapitalistische accumulatie": "Hoe groter de maatschappelijke rijkdom, het functionerend kapitaal, de omvang en de kracht van het kapitaal is, en hoe groter dus ook de absolute grootte van het proletariaat en zijn arbeidsproductiviteit is, des te groter is het industrieel reserveleger."¹⁰ Het industrieel reserveleger, daarmee zijn natuurlijk de werklozen bedoeld. "Hoe groter echter dit reserveleger in verhouding tot het leger van actieve arbeiders, des te massaler is de geconsolideerde overbevolking waarvan de ellende in omgekeerde verhouding tot de arbeidslast staat." Als dit opgaat, dan is dus de oplossing voor het conflict tussen de productie van consumptiegoederen en de productie van productiemiddelen in het kapitalisme een gewelddadige.

Marx' bewijs van de wet staat 200 bladzijden vroeger in 'Das Kapital', in een paragraaf die handelt over de 'Compensatietheorie m.b.t. de arbeiders die door machines verdrongen worden'.¹¹

"Een hele reeks burgerlijke economen waaronder James Mill, MacCulloch, Torrens, Senior, J. St. Mill beweert dat alle machinerie die arbeiders verdringt, terzelfder tijd en noodzakelijk altijd voldoende kapitaal vrijmaakt om diezelfde arbeiders tewerk te stellen." Dat klopt niet, stelt Marx. Er komt geen kapitaal vrij waarmee de werkloos geworden arbeiders weer aan het werk gezet kunnen worden. Voor hen betekent de hele operatie niets dan een verarming, die bovendien ook nog anderen treft, en daarmee uit.

Om zijn stelling te bewijzen gaat Marx uit van het voorbeeld van een manufactuur (bijv. een voor de productie van behangpapier) waar 100 arbeiders werken tegen een jaarloon van £ 30 elk. Hij onderstelt dat de kapitalist 50 arbeiders ontslaat en een machine koopt van £ 1500 waarmee de overgebleven vijftig arbeiders van nu af aan zullen werken. Verder onderstelt hij dat de jaarlijkse hoeveelheid verbruikte grondstoffen (voor een waarde van £ 3000) dezelfde blijft. Een vergelijking van de twee manieren van produceren in diezelfde manufactuur laat het volgende zien in termen van Marx' begrippen van variabel kapitaal (v) en constant kapitaal (c) (v is het gedeelte van het totale kapitaal dat zich in arbeidskracht omzet, het wordt aanvankelijk uitgedrukt door de totale loonsom, maar wordt variabel genoemd omdat het in het productieproces zijn equivalent produceert met daar bovenop de meerwaarde; c bestaat uit de machines, gebouwen, verbruikte grondstoffen, enz.):

	aantal arbeiders	variabel kapitaal	kapitaal constant
I	100	£ 3000	£ 3000
II	50	£ 1500	£ 4500

In de tweede situatie vertegenwoordigen de lonen slechts 1/4 van het totale kapitaal.

Wordt er kapitaal vrijgemaakt? Neen, "in plaats van vrijgemaakt te worden wordt hier kapitaal vastgelegd in een vorm waarin het niet langer tegen arbeidskracht uitgewisseld wordt, variabel

kapitaal wordt omgezet in constant kapitaal”. Met hetzelfde kapitaal als voordien, nl. £6000, zijn nu maar half zoveel arbeiders meer tewerkgesteld. En met iedere verbetering van de machinerie worden het er minder. In geval de machinerie minder zou kosten, komt er wel een zeker kapitaal vrij. Als ze bijv. maar £1000 in plaats van £1500 kost, komt er £500 vrij, goed voor ongeveer 16 arbeiders en in feite zelfs nog minder omdat er ook constant kapitaal (machines en grondstoffen) nodig is om ze tewerk te stellen.

Natuurlijk zijn ook voor de aanmaak van de machinerie arbeiders ('mecaniciens') nodig. Maar geenszins genoeg om de vijftig die zonder werk zitten te compenseren. De £1500 die vroeger het loon van deze vijftig uitmaakte en nu in de machinerie is opgegaan, vertegenwoordigt nu: 1) de waarde van de productiemiddelen die nodig zijn om de machines te fabriceren; 2) het loon van de 'mecaniciens'; 3) de meerwaarde die aan de 'meester' ten deel valt. Bovendien, eens de machinerie geïnstalleerd, dient ze slechts vervangen te worden als ze afgedankt is. Om de mecaniciens vast werk te verschaffen *moet dus de ene fabrikant van behangpapier na de andere, arbeiders door machines vervangen!* De werkloosheid zal dus nog toenemen.

En daarmee is het nog niet gedaan, want de arbeiders die werkloos zijn geworden en hun loon verliezen, kunnen nu niet meer de levensmiddelen kopen die ze vroeger kochten. De vraag naar die waren neemt bijgevolg af. Ook in de productietak van de levensmiddelen zullen dus arbeiders werkloos worden. "De machinerie werpt dus niet enkel in de productietak waar ze ingevoerd wordt, maar ook in andere productietakken waar ze niet ingevoerd wordt, arbeiders op straat."

Het enige wat de werklozen nog te doen staat, is werk zoeken in een andere industrietak. Slagen ze daar in, dan kan dit enkel met behulp van *nieuw* kapitaal waar een belegging voor gezocht wordt, en niet door middel van het reeds vroeger functionerend kapitaal dat nu in machinerie is omgezet. Maar veel kans maken ze niet. "Misvormd door de arbeidsdeling zijn deze arme drommels buiten hun arbeidsterrein zo weinig waard dat ze slechts toegang vinden tot enkele lage arbeidstakken die bestendig overvol en onderbetaald zijn."

In deze weerlegging van de compensatietheorie beschrijft Marx nog eens hoe volgens hem de logica van een ongeremd kapitalistisch productiesysteem in elkaar zit. Zijn voorstelling lijkt min of meer overeen te komen met de werkelijke ontwikkeling van het kapitalisme. Maar toch ook niet helemaal. Het is wel waar dat de vooruitgang in de industrielanden zich voornamelijk manifesteert onder de gedaante van een steeds verder woekerende infrastructuur van fabrieksinstallaties, transportmiddelen, administratiecentra, communicatie- en informatiesystemen, enz. Maar alhoewel ook in de industrielanden verarming door werkloosheid optreedt, is het vooral aan de 'andere kant van de wereld' dat zo ongeveer de helft van de wereldbevolking in de schrijnendste armoede is terechtgekomen. Het is niet helemaal verlopen zoals Marx het zich voorstelde. Ergens klopt er iets niet. Ik meen dat het te maken heeft met het feit dat hij de *ruilverhoudingen* opzij zet bij zijn verklaring voor de nationale rijkdom en hij die verklaring enkel en alleen meent te vinden in het feit van de *uitbuiting* van de arbeid. De realiteit van de accumulatie ziet er nog anders uit dan Marx het doet uitschijnen. Zijn vergissing heeft te maken met zijn geloof in de historische rol van het kapitalisme en

komt al tot uiting in de arbeidswaardeleer waarmee het eerste boek van 'Das Kapital' begint.

Zijn vergissing heeft te maken met zijn geloof in de historische rol van het kapitalisme

3. De oorzaken van de nationale rijkdom: uitbuiting, uitstoting en voordelige ruil. Marx' verklaring van de accumulatie volstaat niet.

Het is de gangbare overtuiging dat de nationale rijkdom tot stand komt door een gelukkige samenwerking tussen het genie van de uitvinders, de spaarzin van de beleggers, het organisatietalent en de durf van de ondernemers. Daartegenover heeft Marx gesteld dat de accumulatie van kapitaal toch maar tot stand komt doordat de arbeiders meer goederen produceren dan ze zelf onder de vorm van levensmiddelen voor hun eigen levensonderhoud (en dat van hun gezin) terugkrijgen. De 'meerwaarde' komt er m.a.w. door uitbuiting, door het feit dat de tewerkstelling van de arbeidskracht door de kapitalist meer oplevert dan ze hem kost: een arbeider produceert bijv. op een halve dag het equivalent van de levensmiddelen

die hij met zijn loon koopt, maar hij werkt de hele dag en produceert dus het dubbele.

Opnieuw moet hier opgemerkt worden dat eigenlijk in geen enkele maatschappij de totale opbrengst van de arbeid onder de arbeiders verdeeld kan worden. Ook Marx heeft uitdrukkelijk gesteld dat van de totale opbrengst hoe dan ook verschillende posten afgetrokken moeten worden vooraleer men aan verdelen kan denken. Er moet een deel afgetrokken worden dat voorziet in de vervanging van versleten productiemiddelen en een ander deel voor de uitbreiding van de productie, evenals een reserve- of verzekeringsfonds tegen mislukkingen, verstoringen door natuurverschijnselen, enz. Verder moeten ook nog administratiekosten afgetrokken worden die niet direct met de productie te maken hebben, een deel dat bestemd is voor de gemeenschappelijke bevrediging van behoeften zoals scholen, gezondheidszorg en een fonds voor werkonbekwamen, enz.¹² Niet alle meerarbeid kan uitbuiting genoemd worden! Wanneer Marx het over meerarbeid als uitbuiting heeft, dan kan het, strikt genomen, enkel gaan om meerarbeid in dienst van de accumulatie als doel op zichzelf, want die meerarbeid is uitzichtloos, zinloos en moet wel door de arbeiders als een ondraaglijke onderdrukking onderhouden worden.

Marx baseert zijn uitbuitingstheorie op de 'arbeidswaardeleer'. Volgens die leer (die niet van hem afkomstig is) zou de waarde van de waren, als ze onderling geruild worden, enkel en alleen bepaald zijn door de hoeveelheid arbeid die erin vervat ligt, d.i. door de gemiddelde arbeidsduur (de 'maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd') die voor hun productie vereist is.¹³ De arbeidswaardeleer impliceert dat bij een stijging van de productiviteit de waarde van de waren daalt. Als bijv. voor de productie van een bepaalde waar maar half zoveel tijd meer nodig is als voordien, daalt haar waarde ook tot de helft. Ook de arbeidskracht is een waar (die verkocht wordt door de arbeider en gekocht door de kapitalist) en zoals bij elke waar komt haar ruilwaarde overeen met de arbeidsduur die vereist is om haar in stand te houden, d.i. de arbeidsduur die vervat ligt in de levensmiddelen die de arbeider koopt om zichzelf en zijn gezin in leven te houden. De waarde van de arbeidskracht is dus een totaal andere grootte dan de waarde die ze zelf schept tijdens het arbeidsproces. Als bijv. de instandhouding van de

arbeidskracht maar een halve dag werk vraagt (Marx noemt dit de 'noodzakelijke arbeidstijd'), dan schept de arbeidskracht gedurende een hele arbeidsdag twee maal zoveel waarde als wat ze zelf op de arbeidsmarkt waard is.¹⁴

Daarop komt de arbeidswaardeleer neer, en daarop steunt Marx' uitbuitingstheorie. Dat accumulatie *niet kan* plaatsvinden *zonder* dat er meerwaarde geproduceerd en 'meerarbeid' geleverd wordt, is klaar. In zoverre heeft Marx gelijk. Maar de arbeidswaardeleer blijkt bij nader toezien onhoudbaar. En de verklaring voor de groei van de nationale rijkdom moet wellicht in nog iets anders gezocht worden dan in het loutere feit van de uitbuiting. Een cruciale tekst in dit verband is het 10de hoofdstuk van het eerste boek van 'Das Kapital' (met als titel 'het begrip van de relatieve meerwaarde'). Marx maakt daar een onderscheid tussen drie vormen van meerwaarde. Ten eerste is er de absolute meerwaarde. Die wordt geproduceerd door verlenging van de arbeidsdag. Vervolgens is er de 'relatieve meerwaarde'. Die ontstaat uit de verkorting van de noodzakelijke arbeidstijd, d.w.z. uit het goedkoper worden van de levensmiddelen voor de arbeiders (hetgeen teweeggebracht wordt door een productiviteitsstijging in de productietak van de levensmiddelen of in die van de productiemiddelen die daarvoor gebruikt worden). Ten slotte is er nog een derde soort, door Marx 'extra-meerwaarde' genoemd. Die wordt geproduceerd in een bedrijf waar, door de invoering van betere machines, de productiviteit hoger komt te liggen dan bij de concurrenten.

Wat nu de eerste twee vormen van meerwaarde betreft: het is niet evident hoe hun productie binnen een systeem waar vrije concurrentie heerst voor iedere individuele kapitalist gegarandeerd is. De absolute en de relatieve meerwaarde ontstaan allebei doordat iedere kapitalist het 'kunststukje' uitvoert als kost van de arbeidskracht enkel de noodzakelijke arbeidstijd, d.i. de tijd nodig voor haar reproductie, in rekening te brengen, maar aan de klanten van de producten van zijn bedrijf de volle arbeidstijd in rekening te brengen. Maar waarom in hemelsnaam zouden alle kapitalisten dat 'kunststukje' ongestoord kunnen blijven uitvoeren? Het is niet evident. Als de concurrentie speelt, lukt het toch niet meer! Zolang er een marge is tussen kostprijs en verkoopprijs is de druk groot om die te verkleinen. Neen, in een

concurrentieel economisch systeem is er slechts één manier om de productie van meerwaarde (tijdelijk) veilig te stellen, en dat is de derde manier, de productie van 'extra-meerwaarde'. Maar deze wordt nu juist gerealiseerd voor zover de arbeidswaardeleer niet wordt toegepast. Immers, zoals gezegd ontstaat extra-meerwaarde doordat een kapitalist in zijn bedrijf de productiviteit laat stijgen (bijv. laat verdubbelen) terwijl die bij de concurrenten onveranderd blijft. In een arbeidsdag worden nu in zijn bedrijf 2 maal zoveel waren geproduceerd als voordien en hun waarde daalt dus. "De individuele waarde van de waar staat nu onder haar maatschappelijke waarde, ze kost minder arbeidstijd dan de grote hoop van dezelfde artikelen die geproduceerd worden onder de maatschappelijke doorsnee-voorwaarden."¹⁵ Als de kapitalist zijn waren verkoopt voor een prijs die overeenkomt met de maatschappelijk gemiddelde waarde, verkoopt hij ze boven hun individuele waarde en realiseert zo een extra-meerwaarde. Wel is de omvang van zijn totale productie verdubbeld en om die in haar geheel te verkopen moet hij nieuwe marktaandelen veroveren. Dus verkoopt hij licht onder de prijs van zijn concurrenten. Maar nog steeds realiseert hij extra-meerwaarde. Vreemd genoeg minimaliseert Marx het gebeuren: "Anderzijds echter verdwijnt de extra-meerwaarde van zodra de nieuwe productiewijze zich veralgemeent en daarmee het verschil tussen de individuele waarde van de goedkope geproduceerde waren en hun maatschappelijke waarde verdwijnt."¹⁶ "Van zodra de nieuwe productiewijze zich veralgemeent" – wat moet dat betekenen? Ondertussen zijn bedrijven bankroet gegaan, arbeiders werkloos geworden, en in het succesvolle bedrijf is kapitaal geaccumuleerd waarmee de volgende productiviteitsstijging (in dit bedrijf of een ander) bekostigd zal worden. Wat er dus voornamelijk gebeurt, is een concentratie van de productie, een uitstoot van arbeidskrachten en een polarisering tussen succesvolle bedrijven en bedrijven die instorten, tussen succesvolle streken en streken die vervallen, en, op wereldschaal, tussen rijke industrielanden en de 'derde wereld'.

Die polarisering is niet iets bijkomstigs, ze is een fenomeen dat wezenlijk tot het proces van de accumulatie behoort. Immers, productiviteitsstijging in een bedrijf door invoering van nieuwe machinerie betekent in de eerste plaats een grote kost. Ofwel wordt de nieuwe machinerie betaald door arbeiders te ontslaan. Dat is het geval dat Marx bespreekt in zijn weerlegging van de com-

pensatietheorie. Ofwel worden, in het beste geval, geen arbeiders ontslagen. Maar dan neemt het productievolume toe (met dezelfde orde van grootte als die van de productiviteitsstijging) en de totale productie kan dan slechts verkocht worden door nieuwe marktaandelen te veroveren (zoals Marx zelf opmerkt in zijn uiteenzetting over de extra-meerwaarde). Als dat lukt, verliezen elders producenten hun marktaandelen en worden daar arbeiders werkloos. Het succesvolle bedrijf doet nu een zeer goede zaak. Omdat het zijn waren boven 'hun individuele waarde' verkoopt, realiseert het een voordelige ruil: het eigent zich grotere hoeveelheden arbeid toe dan de hoeveelheden arbeid die het onder de vorm van zijn eigen waren verkoopt. In feite komt het erop neer dat het zich de koopkracht toeëigent die de werklozen nu verliezen. (Natuurlijk zal het succesvolle bedrijf niet de waren kopen die de werklozen vroeger kochten. Die 'vraag' valt weg. Vanuit het succesvolle bedrijf is een nieuwe, andere vraag ontstaan: een vraag naar meer grondstoffen, naar meer energie.) Bovendien worden de ruilverhoudingen nog voordeliger wanneer de grondstoffen geleverd worden door landen waar het algemene loonpeil veel lager ligt. Op die manier worden er nog grotere hoeveelheden arbeid toegeëigent. In wezen komt technologische en economische vooruitgang in een streek er dus op neer dat aan de ene kant, in de streek zelf, een steeds ingewikkelder wordend complex van industriële installaties en van infrastructuur opgebouwd wordt dat steeds meer kost aan energie, grondstoffen, machines, administratie, advertering, transport- en communicatiemiddelen, informatieverwerking en scholing, terwijl elders, in andere streken, massa's mensen uitgestoten worden en de economie er herleid wordt tot een economie van goedkope toelevering aan de rijke streken. *De accumulatie berust in wezen op die polarisatie, slechts zó is ze betaalbaar.* Maar dat wilde Marx niet geweten hebben, want als dit waar is wordt het meteen duidelijk dat de toekomst van het kapitalisme er veel minder rooskleurig uitziet dan hij zelf graag geloofde. En daarom hield hij vast aan de arbeidswaardeleer, want volgens die leer worden in de ruiltransacties op de markt doorgaans equivalenten aan hoeveelheden arbeid geruild.

Reeds in 1800 heeft een andere filosoof, nl. Fichte, aangeklaagd dat Europa zich ten koste van de overige wereld aan het verrijken was, waarbij hij niet eens meer de brutale plundering van het koloniale tijdperk op het oog had maar de ruil-

verhoudingen in een vrij handelsverkeer tussen Europa en de rest van de wereld. Daarop steunde hij zijn pleidooi voor een 'gesloten handelsstaat'.¹⁷ Natuurlijk ziet ook Marx deze scheeftrekkingen, zoals bijv. blijkt uit zijn verhaal over de productie van extra-meerwaarde. Maar hij ziet ze als iets bijkomstigs, iets onbelangrijks, iets dat zich tijdelijk voordoet en dan weer verdwijnt binnen een ontwikkeling waarin "de nieuwe productiewijze zich veralgemeent". En datzelfde geldt voor zijn beoordeling van de gewelddadige kant van het kapitalisme in 't algemeen: aan de ene kant ziet hij het geweld binnen het kapitalisme onder ogen, erkent hij ten volle het bestaan ervan en geeft het hem stof voor sarcastische uitspraken aan het adres van de 'apologeten'; en toch slaagt hij er anderszijds in, het in zekere zin toch weer te loochenen en te miskennen. De accumulatie moge dan wel uitbuiting, uitstoting en verarming impliceren, terzelfder tijd betekent ze technologische vooruitgang, productiviteitsstijging, een "overwinning van de mens over de natuurkracht"¹⁸ die het mogelijk maakt dat in de toekomst ieder in overvloed zal leven. In het licht van de vooruitgang verbleekt ook voor Marx het geweld waarop de accumulatie berust. Aan de ene kant formuleert Marx de 'absolute, algemene wet van de kapitalistische accumulatie' en bewijst die in zijn weerlegging van de compensatietheorie. Maar aan de andere kant verdedigt hij de productie terwille van de accumulatie en ziet hij voor de kapitalist een historische rol weggelegd: "Als fanaticus van de valorisatie van de waarde dwingt hij de mensheid meedogenloos tot de productie om de productie, en daarmee tot de ontwikkeling van de maatschappelijke productiekrachten en de schepping van materiële productievoorwaarden die alleen de reële basis kunnen vormen voor een hogere maatschappijvorm waarvan het grondprincipe de volle en vrije ontwikkeling van elk individu is."¹⁹

Ondertussen is het stilaan overduidelijk aan het worden dat dit toekomstvisioen van Marx (dat in feite hetzelfde is als dat van de burgerlijke economen die hij bekritiseert) onmogelijk realiteit kan worden en wel om de simpele reden dat wat er in de industriële wereld aan 'vooruitgang' gerealiseerd is op niet te veralgemenen en uiterst labiele voorwaarden steunt. Dat blijkt bijv. – om zo maar één feit te vermelden – uit de cijfers die zo'n 20 jaar geleden werden bijeengebracht in verband met de Amerikaanse landbouw. De hyper-moderne manier van voedselproductie in de VS was toen al

zo energie-intensief dat per Amerikaan jaarlijks 1400 liter olie vereist was om dit systeem te laten functioneren. Indien men de hele wereldbevolking (toen nog maar 4 miljard mensen) had proberen te voeden langs diezelfde weg, dan "zouden alle gekende reserves aan petroleum in 11 jaar opgebruikt zijn"²⁰! Er is m.a.w. geen sprake van dat hier productiekrachten zijn ontwikkeld en productievoorwaarden geschapen die de basis kunnen vormen voor welke hogere maatschappijvorm ook.

Noten

1. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations*, Book IV, Introduction.
2. Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (1859), MEW 13, p. 9.
3. Karl Marx en Friedrich Engels, *Die deutsche Ideologie* (1845), MEW 3, p. 46.
4. Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857/1858), MEW 42, p. 174.
5. o.c., p. 173-174.
6. o.c., p. 166.
7. Karl Marx, *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie* (1867), I, MEW 23, p. 162.
8. o.c., p. 167.
9. o.c., p. 167.
10. o.c., p. 673.
11. o.c., p. 461.
De volgende citaten komen uit de bladzijden 461-464; mijn uiteenzetting volgt Marx' betoog op de voet.
12. Karl Marx, 'Kritik des Gothaer Programms' (1875), MEW 19, p. 18-19.
13. De prijs op de markt van een waar zou wel, aldus Marx, niet altijd samenvallen met de waarde van de waar, maar de prijs zou schommelen rond een 'gemiddelde prijs' die in laatste instantie samenvalt met de waarde. Zie: *Das Kapital*, I, p. 180-181.
14. o.c., p. 208.

15. o.c., p. 336.
16. o.c., p. 337.
17. Zie: Fichte, *Der geschlossene Handelsstaat* (1800).
18. *Das Kapital*, I, p. 465.
19. o.c., p. 618, mijn cursivering.
20. Susan George, *Ill fares the land*, London, Penguin, 1990, p. 30.

a a n k o n d i g i n g

De Antwerpse Volkshogeschool (Stichting Lodewijk De Raet)
organiseert in samenwerking met IMAVO vzw:

“De indiaan in ons bewustzijn. een milieufilosofisch spoorzoeken”

Het is populair om als oorzaak van de wantoestanden op milieuvlak het handelen van de mens voor te stellen, meer bepaald de economie, het produceren. Met de productie verkracht de mens de natuur. De mens heeft geen respect meer voor de natuur : de natuur wordt vernietigd door het menselijk economische handelen. De oorspronkelijke harmonie van de mens met de natuur wordt verbroken. Dit zijn nogal verspreide populaire opvattingen.

In de lijn van deze populaire opvattingen - die de harmonie tussen mens en natuur als het nastrevenswaardige ideaal zien - is er ook een heropleving van het zogenaamde Indiaans natuurbesef. De Indianen worden voorgesteld als de verpersoonlijking van de ideale, menselijke omgang met de natuur.

Gelden volgende stellingen?

I. Het indiaans natuurbesef : moeder aarde

“De natuur verzorgt de mens als een bekommerde moeder”?

II. De edele wilde en het onderscheid tussen mens en dier

“Door zijn natuurverbondenheid is de wilde een moreel hoogstaand wezen, dat zich niet superieur acht aan de andere levende wezens”?

III. Bevrijding door utopie?

“De Indiaanse samenlevingen zijn voorbeelden van een goede maatschappijvorm. Die utopie moet nagestreefd worden.”?

Begeleiding: Guy Quintelier (IMAVO)

Plaats: Antwerpse Volkshogeschool, Uitbreidingstraat 470 te 2600 Antwerpen - Berchem

Data: dinsdag 28 november, 5 en 12 december 2000 van 19u15 tot 22u15

Inschrijvingen: Men moet zich eerst telefonisch inschrijven op het nr 03/239.18.92